

О.М.Донік*

КУПЕЦТВО ЯК СТАН В УКРАЇНІ (XIX ст.)

У статті розглядається купецтво як окремий стан зі своїм правовим статусом, етнічною структурою, становою й професійною організацією, типовими заняттями. Проаналізовано джерела його формування, роль в економічному й громадському житті, соціокультурну активність.

В умовах розвитку в сучасній Україні ринкової економіки, формування господарської еліти, в історичній науці спостерігається значний інтерес до вітчизняного підприємництва, уособленням якого, за традицією, вважається купецтво. Історія цього стану є актуальною у зв'язку із визначенням його ролі та

---

* Донік Олександр Миколайович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

місця в економічному й суспільному житті України XIX ст., особливо в пореформений період, коли розвиток економіки активізував підприємницьку діяльність, відбувався процес активного формування торгово-промислового прошарку, основу якого становило саме купецтво. Вплив цієї соціальної групи на суспільство багаторазово перевершував її питому вагу в складі населення.

У вітчизняній історіографії на сьогодні практично відсутні спеціальні праці з історії купецтва XIX ст., хоча існує певне коло літератури, в якій розглядалися окремі аспекти цієї проблеми. До 1920-х рр. цілеспрямоване вивчення діяльності купецтва не здійснювалося й праці, що торкалися даної проблематики, мали загальний характер¹. Утім, і в радянський час купецтво як окремий стан не стало об'єктом історичних досліджень, адже пріоритетними вважалися суто економічні проблеми та процеси, пов'язані з ними. Воно розглядалося як складова буржуазії, виходячи з тези, що в XIX ст. відбувався розклад станів і формувалися класи капіталістичного суспільства. Водночас буржуазія вивчалася як антагоністичний пролетаріату клас, який мав із часом зійти з історичної арени. До початку 1990-х рр. з'явилася низка праць радянських істориків, в яких досліджувалися, зокрема, проблеми економічної діяльності буржуазії, її походження й склад, питома вага в соціальній структурі пореформеного суспільства, процес первісного нагромадження, торгово-промислова політика уряду, роль іноземного капіталу в економіці країни, суспільно-політична діяльність підприємницького класу тощо².

Українські історики І.О.Гуржій і Б.А.Кругляк висвітлювали купецтво переважно в контексті з'ясування основних етапів розвитку вітчизняної торгівлі й промисловості кінця XVIII – початку XX ст., однак питання про питому вагу та значення купецького підприємництва вони спеціально не розглядали, адже механічно ототожнювали купців із торгівельною та промисловою буржуазією³.

Вивчення історії купецтва Російської імперії як окремої соціальної верстви почалося тільки з середини 1980-х рр. Цей напрямок історичних досліджень в останнє десятиліття набув великого значення в працях російських науковців, які проаналізували різні аспекти історії купецтва досліджуваного періоду: особливості розвитку стану, основні напрямки діяльності, соціально-правовий статус, динаміку чисельності, соціальну мобільність, соціокультурну активність, побут, менталітет та ін. Дослідники зібрали й систематизували величезний фактичний матеріал, розробили нові методи та визначили підходи до вивчення цієї соціальної групи, звернулися до студіювання історії купецтва по окремих регіонах та на мікрорівні⁴. На тлі розрізнених студій з історії російського провінційного купецтва помітно виділяється західносибірська школа, що зародилася ще в радянський час⁵.

В Україні, незважаючи на інтерес до підприємництва, що виник в останні півтора десятиріччя, історія купецтва вивчається фрагментарно й непослідовно. До цього часу проблема залишається однією з найменш розроблених у вітчизняній історіографії. Так, деякі моменти стосовно участі купців у формуванні підприємницького прошарку України, їх ролі в розвитку промисловості й торгівлі в XIX ст. розглядалися в працях Т.І.Лазанської, В.В.Крутікова та ін.⁶ Окремих фрагментів стосовно умов існування купецтва в Україні на початку XIX ст. торкався О.І.Гуржій⁷.

У дисертаційній праці Ю.А.Белікова на прикладі важливого в соціально-економічному плані регіону України – Харківської губернії – подано цілісну картину діяльності цієї верстви в другій половині XIX – на початку XX ст., купецтво розглядається як специфічна соціальна група з типовими заняттями, побутовими традиціями, культурною орієнтацією й роллю в громадському житті. На прикладі Харкова автор зробив висновок про значну суспільну активність провінційного купецтва у вказаний період⁸.

В останні десятиріччя з'явилися наукові студії про окремих найбільш відомих в Україні підприємців і громадських діячів купецького походження – Терещенків, Харитоненків, Г.Г.Маразли та інших⁹, в яких зроблено наголос на їхній соціокультурній діяльності.

Таким чином, історія купецтва XIX ст. як у цілому підросійської України, так і окремих її регіонів (за винятком Харківської губернії) залишається малодослідженою. Особливо це стосується аналітичних досліджень із вказаної проблематики. Тому автор статті ставить завдання розглянути історію купецтва України XIX ст. як окремої соціальної групи зі своїм правовим статусом, етнічною структурою, станом та професійною організацією, типовими заняттями; проаналізувати джерела його формування, роль в економічному й громадському житті, соціокультурну активність.

Історія купецтва в Україні – стану, що в усі часи становив кістяк підприємництва, – своєрідна, навіть унікальна. У феодальній Європі купецтво стало головною рушійною силою економічного розвитку, було основним фактором зростання середньовічних міст. На українських землях на процес формування купецького стану протягом віків неабияк впливало перебування їх протягом тривалого часу в складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії. Це зумовило відсутність у купецтва чіткої й сталої організації з яскраво вираженими етнічними ознаками, усунення від політичного керівництва в державі, неможливість перебувати на вищих і середніх адміністративних посадах. У Російській державі торгово-промислова діяльність купецтва вже із XVII ст. перебувала в полі зору влади, яка розуміла величезне значення торгівлі в економіці країни. Як писав американський історик Р.Пайпс: “Російський уряд уперше почав дбати про добробут свого ділового класу в середині XVII ст. й з тих пір безупинно заохочував приватне підприємництво й пестував місцеву буржуазію”¹⁰. В указах, статутах, положеннях та інших законодавчих актах, що видавалися урядом, червоною ниткою проходила теза, лаконічно висловлена російським письменником-публіцистом, ідеологом купецтва початку XVIII ст. І.Т.Посошковым у найбільш відомому його творі “Книга о скудости и богатстве”: “Купецтвом будь-яка держава збагачується, а без купецтва жодна й мала держава бути не може”¹¹. Він закликав уряд забезпечити розвиток купецької ініціативи, свободу торгівлі; при цьому наголошував на станому привілеї купецтва здійснювати торгівельні операції.

На українських землях, які ввійшли до складу Російської імперії, юридичне оформлення гільдійського купецтва як окремого стану відбулося наприкінці XVIII ст. В основу юридичного оформлення був покладений не спадковий, а майновий принцип. Згідно з маніфестом від 17 березня 1775 р. та сенатським указом від 25 травня того ж року, були чітко зафіксовані розміри купецьких капіталів, необхідних для зарахування до кожної з трьох гільдій. Подушний податок, що до цього виплачувався “на коло”, був замінений внеском до скарбниці платні в розмірі 1% з оголошеного капіталу. Належність до тієї чи іншої гільдії визначала й масштаб торгово-промислової діяльності купців. Усі торговці в містах із капіталом меншим ніж 500 руб., не зараховані до гільдій, називалися міщанами¹². “Жалувана грамота містам” від 21 квітня 1785 р.¹³, яка закріпила правовий статус населення міст незалежно від професійної діяльності, декларувала єдиний міщанський стан. Документ розподілив усе міське населення на шість категорій, серед яких записані в гільдії купці були віднесені до другої (майновий ценз було визначено: для 1-ї гільдії в межах 10–50 тис. руб., 2-ї – 5–10 тис., 3-ї – 1–5 тис. руб.). Представникам 1-ї гільдії надавалося право вести оптову й роздрібну зовнішню та внутрішню торгівлю, 2-ї – тільки внутрішню оптову та роздрібну торгівлю (перші й другі мали право володіти фабриками, заводами та морськими суднами). На долю ж купців 3-ї гільдії залишало-

ся здійснення оптової та роздрібною торгівлі в певному місті чи повіті, право мати промислові заклади ремісницького типу, невеликі річкові судна, трактири, постійні двори¹⁴. Грамота уточнила й розширила станові права представників цього стану. Так, купці 1-ї та 2-ї гільдій звільнялися від тілесних покарань, що мало велике морально-психологічне значення. Особливо важливим було надання всьому гільдійському купецтву права звільнення від рекрутчини через внесення спеціального грошового збору.

Реалізація реформ 1775 і 1785 рр. створила інституційні й правові передумови для економічної та юридичної консолідації купецтва, яке здобуло гарантоване законом право на власність і особисту свободу, обмежене самоврядування, а також низку привілеїв за економічний успіх. Унаслідок цих реформ купецтво стало не тільки найбільш економічно спроможною частиною торгово-промислового населення, а й привілейованим після дворянства та духівництва станом¹⁵.

Із цього часу в Україні відбувався процес реорганізації купецтва відповідно до загальноросійського законодавства. Так, у царському указі від 23 лютого 1786 р. відзначалося, що ті піддані, які обрали купецький стан, не можуть проживати в селах і повинні перебраться до міст, продовжуючи займатися тією ж самою діяльністю¹⁶. Водночас переселення купців до українських губерній мало лише географічне поняття й не передбачало якоїсь особливої специфіки регіональної торгівлі.

Ідея посилення ролі купецтва в становій ієрархії була відбита в маніфесті від 1 січня 1807 р. “Про дарування купецтву нових вигод, відзнак, переваг і нових способів до розповсюдження й посилення торговельних підприємств”¹⁷, який значно посилив відповідні привілеї гільдійців, чисельність яких невпинно зростала (як збільшувалася й сума оголошених капіталів та відповідний податок). Низка переваг для купців, підданих Російської імперії, перед іноземними передбачалася в зовнішній і внутрішній торгівлі. Відчутно було піднято планку розміру гільдійських капіталів для 2-ї та 3-ї гільдій, що вказувало на прагнення влади відокремити заможних городян і об’єднати їх у гільдійське купецтво. Так, з 1775 по 1807 рр. мінімальний розмір капіталу купця 2-ї гільдії збільшився з 1 тис. руб. аж до 20 тис., а 1-ї – з 10 тис. руб. до 50 тис.¹⁸ Розмір оголошеного капіталу, яким володів комерсант, став основною ознакою належності до купецького стану. Утім, він був недостатньо стійким, адже в разі банкрутства купець змушений був переходити до нижчих станів, відповідно розбагатілі міщани й селяни записувалися в купці. Особливо нестійким був склад найчисельнішої 3-ї гільдії. Капітали її представників були незначними і не дозволяли здійснювати великих фінансових операцій. В умовах розвитку товарного виробництва й торгівлі купецький стан активно формувався чисельно й фінансово також і за рахунок представників вищого стану. Дворянам, які не перебували на державній службі, дозволявся запис у перші дві купецькі гільдії. Дворянин-купець не тільки зобов’язувався платити гільдійський збір, але й виконувати всі міські повинності.

Положення маніфесту 1807 р. були розвинуті в “Додатковій постанові про влаштування гільдій і про торгівлю інших станів” від 14 листопада 1824 р., яка зменшила повинності, що покладалися на купецтво. Представникам 3-ї гільдії в галузі фабрично-заводської промисловості дозволялося засновувати підприємства легкої промисловості з кількістю робітників до 32 осіб. Було підтверджено, що купці 1-ї гільдії, які вели тільки оптову чи закордонну торгівлю, називалися “першостатейними” або “негоціантами”. Тим, хто не менше 12 років перебував у 1-й гільдії, дозволялося отримувати звання “комерцій радника” чи “мануфактур-радника”. Проте, попри розширення прав гільдійського купецтва, реформа 1824 р. покінчила з домаганнями городян бути монополістами в торгівлі й промисловості в межах свого міста: тепер

торгівельних прав набували всі дрібні торговці, не записані в гільдії, у тому числі й селяни. До того ж, купці не могли селитися в селах на постійне місце проживання¹⁹.

Російський уряд намагався чітко визначити межі дозволеного в підприємстві. Право відкривати й утримувати мануфактури, фабрики та заводи закон надавав лише російським підданам, записаним у купецькі гільдії. Тож якщо фабрика чи завод переходили у власність або в оренду до особи, яка не мала звання купця, то слід було “негайно вступити у відповідну звання фабриканта гільдію або все підприємство продати в шестимісячний термін”²⁰.

У результаті законодавчої діяльності уряду в дореформений період в українських містах оформився міський прошарок, найбільш заможна частина котрого належала до купецтва. До середини XIX ст. чітко визначилася межа між купецтвом і міщанством, яка відділила одну верству від іншої – це, перш за все, статки й підприємницька діяльність. Загалом у першій половині XIX ст., попри постійні спроби уряду стабілізувати склад і правове становище купецтва, воно перебувало в стані безперервних змін, а в соціальному плані стало своєрідним перевалочним пунктом для всіх, хто рухався вгору чи вниз по соціальній драбині.

Скасування кріпацтва й суттєві перетворення в соціально-економічному житті суспільства неминуче спричинили зміни в торгово-промисловій політиці уряду та в правовому статусі купців. Законодавством 1860-х рр. було ліквідовано станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві, позаекономічні перешкоди для вступу до купецького стану, формально об’єднано заняття майже всіма видами підприємницької діяльності з належністю до нього. Так, із 1 січня 1863 р. набуло чинності положення “Про збори за право торгівлі та інші види промислів”, а закон від 9 лютого 1865 р. вніс деякі уточнення²¹. Згідно з цими актами, права купців надавалися громадянам, які сплатили патентні й білетні торгово-промислові збори. Розбагатілий міщанин чи селянин майже автоматично ставав купцем. Відтепер встановлювалися тільки дві купецькі гільдії – 1-а та 2-а. Відкривати й утримувати торгові та промислові заклади можна було тільки після отримання гільдійського свідоцтва. Свідоцтво 1-ї гільдії давало право здійснювати оптову торгівлю російськими й іноземними товарами по всій імперії, засновувати фабрично-заводські підприємства й отримувати повсюдно підряди без обмеження суми. Купець 2-ї гільдії мав менші можливості: міг здійснювати роздрібну торгівлю тільки за місцем запису, утримувати промислові підприємства й отримувати підряди на суму до 15 тис. руб. Плата за свідоцтва 1-го й 2-го розрядів, які давали право на вступ до гільдій, знижувалася в понад два рази. Торгівельні свідоцтва для селян і міщан скасовувалися. Тепер для заняття дрібною торгівлею досить було “вибрати” свідоцтво 3-го розряду. Іноземці в праві заняття торгівлею зрівнювалися з російськими підданими. У становому купецькому свідоцтві вказувалися всі члени родини підприємця. При цьому ті з родичів, які були записані до свідоцтва, уважалися зарахованими до купецького стану й користувалися, таким чином, усіма його правами й привілеями. При досягненні повноліття купецькі діти могли відділитися, але при цьому повинні були брати гільдійське свідоцтво на своє ім’я або перейти в міщанство. В іншому разі вони продовжували називатися “купецькими синами” (незалежно від віку). Детальна регламентація складу купецької родини диктувалася фіскальними інтересами держави з метою обмеження кола осіб, які мали право торгувати нерозділеним капіталом, і відвернути, таким чином, можливість ухилення від сплати гільдійських зборів.

Скасування 3-ї гільдії (1863 р.) мало, перш за все, на меті зміцнити купецтво як стан, очистити його від сторонніх елементів. Особливо активно оновлювалися лави купецтва в Україні в останній третині XIX ст., що було пов’язано не тільки з реформами промислового обкладання, а й з переломними проце-

сами в соціально-економічному житті країни. Загалом, постійне поповнення лав гільдійського купецтва представниками нижчих верств населення й одночасно зворотній відтік гільдійців до міщанського та інших станів було характерним для всіх значних торгово-промислових центрів європейської частини Російської імперії²².

Значні зміни в правовому становищі купецтва відбулися після прийняття "Положення про державний промисловий податок" від 8 червня 1898 р., яке набуло чинності з 1 січня 1899 р.²³ Закон дозволяв займатися підприємництвом й без вибірки гільдійських свідоцтв. На відміну від попередніх податків, об'єктом обкладання ставав не підприємець, а підприємство. Тепер для заняття торгово-промисловою діяльністю не треба було бути купцем – право на неї надавали промислові свідоцтва. Податки бралися з кожного промислового й торгівельного підприємства, незалежно від їх кількості у власника. Державному промислового податку, який поділявся на основний і додатковий, підлягали всі види підприємств – промислові, торгівельні, транспортні, кредитні й страхові, а також приватна підприємницька діяльність. Таким чином, станові засади в сфері підприємництва ліквідувалися. Право на заняття відповідною діяльністю надавали промислові свідоцтва, які передбачали три групи документів: свідоцтва на торгівельні, промислові підприємства й особисті промислові заняття. Торгівельні свідоцтва поділялися на 4 розряди, промислові – на 8 (залежно від розмірів підприємств), а свідоцтва на особисті промислові заняття – на 7 (по одному на кожен вид діяльності). У підсумку законодавчої діяльності уряду в галузі промисловості й торгівлі спостерігалася тенденція до послаблення податкового тягаря наприкінці XIX ст. Л.Е.Шепелєв, який вивчав торгово-промислово політику царського уряду, наголошував, що "це робилося свідомо й було домінуючим аспектом урядової політики стосовно підприємництва в Росії в другій половині XIX ст."²⁴

Гільдійські свідоцтва зберігалися й могли викуповуватися при одночасному придбанні відповідних промислових²⁵. Свідоцтва на торгівельні підприємства 2-го розряду й промислові 4–5-го надавали право на придбання свідоцтва 2-ї гільдії, а торгівельні й промислові вищих розрядів – 1-ї. Відтоді гільдійський збір із основного торгово-промислового податку перетворився на збір за належність до купецької верстви²⁶. Припинення подібного взаємозв'язку призвело до різкого скорочення кількості гільдійських купців. Придбання корпоративного свідоцтва стало справою добровільною, а при вступі до купецтва, як і раніше, не вимагалось згоди купецького товариства. Реорганізація оподаткування наприкінці 1890-х рр. зробила станові привілеї купецтва анахронізмом, хоча для підприємців із середовища нижчих станів – селян і міщан, а також представників національних меншин, деякі пільги, надані гільдійцям (звільнення від тілесних покарань, право на вільне пересування), продовжували відігравати істотну роль. Особливі переваги купецький статус надавав представникам єврейської національності, що сповідували іудаїзм, і які займалися підприємницькою діяльністю поза межами т. зв. "смуги осілости" (поза нею євреям було заборонено навіть тимчасове проживання). Так, за законом від 16 березня 1859 р. євреї-купці 1-ї гільдії після п'яти років проживання в смузі осілости отримували можливість записатися до відповідної гільдії переважної більшості міст країни, з усіма правами, "коренному руському купечеству по сей гильдии присвоенными"²⁷. Перебування купця-єврея протягом 10 років у цій гільдії поза смугою осілости надавало право проживання на загальних засадах. Тобто, він міг перейти в 2-у гільдію або взагалі вийти з купецького стану, без ризику виселення на колишнє місце проживання²⁸.

Купецький статус намагалися набути ті з громадян, чиї предки традиційно, на протязі кількох поколінь, були гільдійцями. Також викуповувалися ку-

пецькі свідоцтва “для звання”, що пояснюється соціальною психологією заможних прошарків, які формувалися в умовах ієрархічної структури суспільства²⁹.

Ідучи назустріч розширенню прав і пільг купецтва, які змінювали його соціальне становище в суспільстві протягом XIX ст., уряд до певної межі зближував купецьку верхівку з дворянством через надання різних звань, привілеїв, нагородження чинами, орденами. Так, навесні 1800 р. було затверджено указ про встановлення для купців звання “комерції радника”, а згодом – і “мануфактур-радника”, які прирівнювалися до VIII класу статської (цивільної) служби³⁰. Купці, які їх отримували, за певних умов могли купувати села з кріпаками (проте це право належало тільки їм особисто й не поширювалося на нащадків). За заслуги їх нагороджували орденами, вони могли клопотатися про зарахування своїх дітей на цивільну службу, а в училища й університети – без увільнення з товариства.

Маніфест 1807 р. скасував так зване “іменне громадянство”, передбачене “Жалуваною грамотою містам”. Замість нього запроваджувалося престижне “першостатейне” купецтво, до якого належали представники 1-ї гільдії, котрі провадили тільки оптову торгівлю, судновласники й банкіри. Вони отримували право приїздити до царського двору (але тільки особисто, без членів родини), їздити в кареті парою й четвіркою, їм дозволялося носити шпагу, записуватися в так звану “оксамитову книгу” знатних купецьких родів (за прикладом дворянської).

В указі від 10 квітня 1832 р. замість “першостатейного” купецтва запроваджувалося почесне громадянство, яке за прикладом дворянського звання, поділялося на спадкове й особисте³¹. Перше дарувалося купцям, які отримали звання комерції й мануфактур-радника, або тим, які були нагороджені орденом, 10 років перебували в 1-й гільдії чи 20 років – у 2-й. Члени цього спадкового й особисто неподатного стану звільнялися від подушного податку, рекрутчини, тілесних покарань. Звання почесного громадянина, яке присвоювалося імператорським указом, давало право брати участь у муніципальних виборах того міста, де знаходилася їхня власність, та бути обраними на громадські посади.

Хоча з останньої третини XIX ст. звання почесного громадянина вже не давало відчутних переваг (стало доступним представникам нижчих станів, у тому числі й жінкам), усе ж для заможних купців-неросіян воно було надзвичайно привабливим. У пореформену добу десятки представників купецьких родин в Україні внаслідок ділової активності їх засновників здобули престижне звання спадкового почесного громадянина. Для прикладу, 17 травня 1872 р. Сенат розглянув затверджене імператором прохання сумського 1-ї гільдії купця І.Г.Харитоненка про надання йому разом із родиною спадкового почесного громадянства. У справі було зазначено, що І.Г.Харитоненку 31 грудня 1871 р. було пожалувано орден св. Анни 3-го ступеня (“...з тими по ордену правами, які надаються особам купецького звання... Беручи до уваги, що згідно зі ст.204 купцям, пожалуванним орденами після 10 квітня 1832 р., надається спадкове почесне громадянство, і знаходячи, що купець Харитоненко, як пожалуваний 1871 р. орденом св. Анни 3 ступеня, має право зі своєю родиною на це звання”)³². Звання спадкового почесного громадянина отримали чимало купців єврейської національності (насамперед, слід згадати відомих комерсантів і промисловців Лазаря та Лева Бродських)³³.

Перед заможними купцями, які намагалися набути дворянство, існувала міцна перепона у вигляді почесного громадянства. Законодавство Росії, ідучи шляхом збереження чистоти дворянства, звужувало можливості проникнення до вищого прошарку через ті канали, які були найбільш доступні купецтву. Водночас при нестійкості купецького звання почесне громадянство до певної міри сприяло перетворенню купецької верхівки на стан у західноєвропейському

розумінні. Адже права, закріплені за особами, які отримували почесне громадянство, не залежали більше від перебування в гільдії³⁴.

Процес усвідомлення заможним купецтвом власної значущості особливо посилився в пореформений період, коли розорення дворянства стало незворотнім, а можливість збагатитися для представників інших станів незмірно зросла. Хоча на першому місці були гроші, усе ж соціальні атрибути й надалі визначали статус людини в суспільстві. Зокрема, чини й ордени, поряд із почесними званнями, не тільки підвищували респектабельність, але й дозволяли змінити соціальний стан. Для того, щоб підкреслити особливе становище купецтва, у законодавстві неодноразово підтверджувалося право купців-християн бути нагородженими поза порядком державної служби чинами, орденами й іншими відзнаками³⁵.

І хоча це практикувалося протягом усього XIX ст., усе ж найбільше спостерігалося наприкінці століття, у період бурхливого розвитку капіталізму. Як підсумок, на початку XX ст. понад 60% нагород припадало на тих, хто отримав їх за неслужбову, а, насамперед, за добродійну діяльність. Причому на долю підприємців, серед яких переважали купці, припадало не менше 40%³⁶. Наприклад, за широку благодійну діяльність та успіхи в підприємстві сумський купець 1-ї гільдії П.І.Харитоненко був нагороджений срібною й золотою медалями з написом на станіславській стрічці “За усердие” (відповідно у 1876 і 1879 рр.), орденами св. Станіслава 3-го ступеня (1883 р.), св. Анни 3-го ступеня (1886 р.), св. Станіслава 2-го ступеня (1889 р.), св. Анни 2-го ступеня (1892 р.), св. Володимира 4-го ступеня (1895 р.)³⁷.

Проте професійна діяльність окремого купця до системи надання чинів прямого відношення не мала, а успіхи в підприємстві не були пов’язані з положеннями зводів законів про цивільну службу. До того ж, наявність чинів і звань жодного конкретного зиску професійній діяльності не давала. Купці, які отримували чини, у тому числі й вищі, беручи участь у діяльності різних станово-представницьких, громадських та добродійних організацій, або в інших неслужбових справах, не мали “казенного жалування” чи не користувалися ним³⁸.

Усе ж найвищим бажанням купця було отримати звання спадкового дворянина. Якщо “Табель про ранги” Петра I дозволяв практично будь-кому через військову або цивільну службу добитися дворянства, то починаючи з правління Катерини II запроваджуються різні обмеження при отриманні дворянства. Уряд Миколи I указом від 14 жовтня 1827 р. обмежив доступ на цивільну службу осіб, які належали до неродовитого дворянства, у тому числі й представників заможного купецтва³⁹. Указом 1856 р. спадкове дворянство набувалося на військовій службі чином підполковника, а на цивільній – чином дійсного статського радника, що згідно з “Табелем про ранги” відповідало на військовій службі VII-му класу, а на цивільній – IV-му⁴⁰.

У пореформений період в Україні це звання отримали лише декілька розбагатілих вихідців із купецького стану за особливі заслуги перед державою й суспільством, не по порядку служби, а за повелінням імператора. Зокрема, першим його отримав у березні 1870 р. глухівський 1-ї гільдії купець, спадковий почесний громадянин А.Я.Терещенко. У доповідній записці міністра державних маєтностей на ім’я міністра юстиції з цього приводу зазначалося: “Київський, подільський і волинський губернатор від 16 лютого повідомив мені, що ... купець Артемій Терещенко одним із перших вирішив спрямувати свої значні капітали на придбання в Південно-Західному краї земельної власності. Не зупиняючись перед значними грошовими пожертвами, Терещенко добився припинення дії контрактів, завдяки яким євреї утримували в оренді більшу частину куплених ним маєтків, викликав прикажчиків, техніків і робітників із великоросійських губерній і розпочав будівництво двох цукрових заводів. Таким чи-

ном, придбані спадковим почесним громадянином А.Терещенком маєтки стрімко набувають зовсім іншого вигляду: єврейський жаргон і польська мова замінюються російською, як між робітниками, так і управителями маєтків, розорені маєтки облаштовуються, промисловість пожвавлено розумно й уміло вкладеними капіталами, у навколишніх населених пунктах поширюється благоустрій і повага до нового корисного російського діяча... Виходячи з цього та беручи до уваги, що такий значний землевласник, як Терещенко, не повинен, по справедливості, бути позбавлений у середовищі місцевих поміщиків тих прав, якими користуються навіть дрібні польські землевласники, і які будуть надані дворянам-поміщикам при запровадженні в краї земських установ. Надаючи великого значення як в економічному, так і в політичному плані, залученню в Західний край таких як Терещенко російських покупців маєтків, котрі, розвиваючи своєю діяльністю й своїми капіталами землеробство та фабричну промисловість, водночас привносять у місцеве життя російську мову, звичаї й усю обстановку, подібну російським областям, кн. Дондуков-Корсаков просить мене подати на розгляд государя імператора його клопотання про пожалування Терещенка з синами й онуками званням спадкового дворянства”⁴¹. Ще один відомий український купець-цукрозаводчик П.І.Харитоненко здобув таке звання в 1899 р. за видатні успіхи на ниві підприємництва та благодійності⁴².

Таким чином, законодавчо порівняно пізно оформлене в окремий стан купецтво в Російській імперії виявилось досить своєрідною соціальною верствою. Поєднання сплати торгово-промислових податків і одержання станових прав призвело до того, що воно протягом XIX ст. залишалось досить розмитим соціальним прошарком. Реформа 1898 р. хоча й ліквідувала майже всі правові привілеї купецтва, створила умови для “кристалізації” цього стану, статус якого в усі часи вказував на високе становище в станово-ієрархічній системі Російської імперії.

Умови формування й діяльності купецтва підросійської України в XIX ст. деякою мірою відрізнялися, скажімо, від європейської частини Росії, мали свою специфіку в економічному, регіональному й етнічному планах. На початку XVIII ст. Україна була ще здатною до всебічного розвитку на власній (“природній”) економічній основі, коли мала активні позиції в міжнародній торгівлі. Згодом змушена була зійти з цього історичного шляху під тиском колоніальної політики російського уряду, перетворившись на “національну область”, що мала обслуговувати інтереси метрополії. Протягом першої половини XIX ст. царизм провадив активну політику, спрямовану на “збереження” українських земель як сільськогосподарського регіону, як джерело сировини для російського ринку. Утім, розклад кріпосницько-поміщицької системи господарювання в цей період нерозривно був пов’язаний із розвитком капіталістичних ринкових відносин, із чисельним зростанням і структурними змінами в складі міського населення, серед якого виділялися фінансово спроможні купці. Чимало міст усе більше відривалися від землеробства, поступово перетворюючись на торгівельно-промислові осередки.

Протягом першої половини XIX ст. найбільшими торгово-промисловими центрами України стають Харків, Київ, Бердичів і, особливо, Одеса. Виробництво та товарообмін між містом і селом, зв’язки з місцевими й віддаленими ринками здійснювалися насамперед завдяки активній участі в цьому процесі представників купецької верстви. Вони активно провадили первісне нагромадження капіталу через торгівлю, збільшували кількість торговельних закладів, вкладали кошти в промисловість. Уже на стадії формування мануфактурного виробництва серед промислової буржуазії своєю активністю виділялися купці. Так, у “Списку фабрикантам і заводчикам Російської імперії 1832 р.” значилося 645 представників 9-ти губерній підросійської України, які були власника-

ми промислових підприємств. Серед них купці посідали друге місце (27,8%) після поміщиків (40,5%). А вже потім розташувалися міщани (23,3%), “обивателі” (5%), селяни (2,3%) та інтелігенція й священники (1%)⁴³.

Загальна кількість купців в Україні протягом першої половини XIX ст. неухильно збільшувалася. За підрахунками І.О.Гуржія, протягом 1816–1859 рр. вона зросла в понад 5 разів: з 18,2 тис. до 104,4 тис. осіб. Як правило, купці губерньського міста становили найбільшу групу, що посідала провідне місце в торгівлі всієї губернії. Зокрема, 1861 р. у таких губерньських центрах, як Харків, налічувалося 2596 купців, Житомирі – 1690, Києві – 1388⁴⁴. Найбільша кількість представників купецького стану в середині XIX ст. була зосереджена в Одесі, яка входила до складу Херсонської губернії. Цей торгово-промисловий і портовий центр України став південними воротами експортно-імпоротної торгівлі країни. Уже в другій чверті XIX ст. місто стало найбільшим на узбережжі Чорного моря центром хлібного експорту. Розширенню експортно-імпортових операцій сприяло запровадження протягом 1819–1859 рр. правил “порто-франко”⁴⁵. Економічні умови в цьому місті сприяли тому, що сюди потяглися купці з багатьох регіонів Російської імперії та з-за кордону. Якщо 1797 р. в Одесі налічувалося 134 купці, то в 1857 р. їх було вже 5676⁴⁶. Серед одеського багатонаціонального комерційного світу сприятливими обставинами для підприємництва найбільш вдало скористалися заможні іноземні купці-негоціанти, які мали значні капітали й великий досвід у комерційній справі. На оптовій торгівлі сільськогосподарською продукцією вони за короткий час нажили багатомільйонні статки. Серед найзаможніших одеських купців середини XIX ст. слід назвати греків Родоконакі, Маразлі, Раллі, Маврокордато, Папудова, Зариффі, італійця Порро, німця Мааса та інших, котрі становили місцеву торговельну аристократію. Купці-росіяни, яких була меншість, суттєво поступалися їм не тільки капіталами, а й загальною культурою⁴⁷.

Водночас із зростанням кількості купців збільшувалися суми їхніх капіталів. Так, у Подільській губернії з 1808 по 1825 рр. купецький капітал зріс з 200 тис. руб. до 432 тис. руб. У Харкові 1851 р. було оголошено купецьких капіталів на 1 млн. 192,5 тис. руб. У Катеринославській і Херсонській губерніях 1854 р. цей показник становив разом 8 млн. 373 тис. руб.⁴⁸

Таким чином, хоча протягом першої половини XIX ст. міцні позиції в підприємстві утримували дворяни, які користувалися всебічною підтримкою з боку уряду, та деякою мірою іноземний капітал, який із кожним десятиліттям набував усе більшого значення в економіці краю (особливо це стосувалося південних його регіонів), до промислового підприємництва активно залучалися купці, які мали у своєму розпорядженні чималі кошти. Так, уже 1861 р. міські підприємства в Україні, якими володіли гільдійці, становили 72% від їх загальної кількості (1575 з 2201)⁴⁹. Отже, під час розкладу феодально-кріпосницької системи в Україні купецький стан структурувався, набув юридичного оформлення та зріс чисельно, активно залучився до промислового виробництва, становлячи значну економічну силу в господарстві краю.

У пореформений час гільдійське купецтво в Україні становило основну за чисельністю й значенням в бізнесі частину підприємців. Водночас природним наслідком скасування в 1863 р. 3-ї гільдії стало скорочення його кількості. Поряд із такою тенденцією в окремі періоди спостерігалось і його зростання, зокрема в економічно успішних 1890-х рр. Тенденція скорочення в останній третині XIX – на початку XX ст. чисельності купецтва, особливо після реформи 1898 р., що припинила безпосередній зв'язок між підприємницькою діяльністю й належністю до купецького стану, була характерна не тільки для українських губерній, а й для інших регіонів Російської імперії⁵⁰. Але й напередодні Першої світової війни представники купецького стану становили ядро підприємництва України.

Матеріали I-го загальноросійського перепису населення 1897 р. дають можливість детально розглянути чисельність та етнічний склад купецтва 9-ти українських губерній, який урахував усіх членів купецьких родин⁵¹. Усього тут було зафіксовано 67 709 таких осіб. Найбільш значні групи представників купецького стану проживали (в порядку зменшення кількості) у наступних українських містах: Києві – 5064 особи, Одесі – 4965, Харкові – 3585, Катеринославі – 2364, Кременчуці – 1527, Бердичеві – 1446, Миколаєві – 1424, Полтаві – 1192, Єлисаветграді – 1047, Сімферополі – 1063, Житомирі – 888, Херсоні – 886, Севастополі – 802, Феодосії – 683, Ромнах – 645, Сумах – 598, Павлограді – 561, Керчі – 556, Маріуполі – 513 чол. У 14-ти містах кількість купців становила від 500 до 300 осіб. Від 300 до 200 представників купецького стану мали ще 19 українських міст. У решті їх було менше 200 осіб. Загалом, за переписом 1897 р. відсоток купецтва (разом із родинами) в складі міського населення України (3 млн. 85 тис. осіб) становив 2,19% і перевищував загальноросійський показник – 1,3% (всього купців у межах країни налічувалося 225,6 тис. осіб)⁵². До середнього відсотку наближалася кількість купців у Києві, який становив 2,04%, Харкові – 2,06%, Катеринославі – 2,1%, Сімферополі й Сумах – 2,17%; більшою вона була в Полтаві – 2,22%; Кременчуці – 2,42%, Ромнах – 2,68%, Бердичеві – 2,7%, Феодосії – 2,83%, Павлограді – 3,57%. Водночас у частині великих і значних торгових міст відсоток купців був меншим за загальноукраїнський показник: в Одесі він становив 1,23%, Житомирі – 1,35%, Херсоні й Севастополі – по 1,5%, Миколаєві – 1,55%, Маріуполі – 1,65%, Керчі – 1,68%, Єлисаветграді – 1,7%. Таким чином, чисельність купецтва в тому чи іншому місті досить точно відображала його значущість в економічному житті, особливо у внутрішній торгівлі. Незалежно від місця приписки, купці концентрувалися навколо економічних центрів. Як правило, купецтво губерньського центра значно перевершувало загальну повітову кількість представників цього стану не тільки за чисельністю, але й за впливом в економічному, суспільно-політичному та культурно-освітньому житті губернії.

Перепис 1897 р. дозволяє розглянути й такий важливий показник, як національний склад представників купецького стану (на основі даних про рідну мову). Зокрема, в Україні найбільше купців разом із членами родин належало до таких етносів: 37 863 єврея (55,9% від загальної кількості), 19 626 росіян, до яких також належала частина зросійщених українців (30%), 4672 українця (6,9%), 1971 німець, 1457 татар, 663 вірменина, 494 поляка, 424 грека.

Як видно з наведених вище даних, за національним складом купецтво України було досить неоднорідним. Завдяки урядовим заходам, серед його загалу своїми капіталами переважали представники російського етносу, за чисельністю ж – єврейського. Український етнос, задіяний переважно в рільництві, мав набагато слабші позиції в торгово-промисловій діяльності. Немалим виявився прошарок гільдійців і серед представників інших етносів, які населяли край, – німецького, татарського, польського та грецького.

Кількісна перевага єврейського купецтва не тільки на Правобережній Україні, яка тоді мала офіційну назву “Південно-Західний край”, а й (за даними того ж перепису) у Південній та на більшій частині Лівобережної України була викликана насамперед проляганням смуги осілости євреїв на значній частині українських земель та їхніми традиційними формами господарської активності – торгівлею, орендою, відкупами, лихварством. Саме представники єврейської національності, попри низку дискримінаційних заходів уряду Російської імперії, виявилися найбільш підприємливими, мали могутній природний потяг до посередницької діяльності. Так, за переписом 1897 р. в Київській губернії купці-євреї становили 70,4% (8403 особи від усього загалу представників цього стану), у Волинській – 86,6% (відповідно 3883), Подільській – 84,7% (3637),

Полтавській – 69,9% (5433), Катеринославській – 59,6% (4710), Чернігівській – 61,9% (6364), Херсонській – 43,7% (5377), Таврійській – 36,8% (2849). Найбільший відсоток купців-євреїв був у Бердичеві (91,8%), де всього їх налічувалося 1328 осіб. Протягом першої половини XIX ст. це місто було одним із найбільших центрів оптової торгівлі в Україні, пік розвитку якого припав на 1860-ті рр., коли щорічний торговий обіг становив до 40 млн. руб.⁵³ Тільки в Харківській губернії купці-росіяни й українці за чисельним складом переважали представників цього етносу – відповідно 3965 росіян (64,2%) і 1126 українців (18,2%) проти 748 євреїв (12,1%). Купці-українці переважали представників інших етносів за чисельністю (у межах усіх 9-ти губерній) лише в кількох повітових центрах саме Харківської губернії, зокрема в таких, як Охтирка, Богдохів, Лебедин, Ізюм, Вовчанськ та ще кількох. У найбільших містах цієї губернії – Харкові й Сумах – панівне становище мали купці-росіяни. За словами дослідника середини XIX ст. І.Аксакова, ці міста були витвором саме російського купецтва⁵⁴. Так, у губернському центрі проживало 2451 його представник, тоді як євреїв – 678, а українців – усього 199. Якщо брати до уваги інші найбільші українські торгово-промислові міста, то в Києві росіян і євреїв із гільдійськими свідоцтвами було майже порівну – відповідно 2307 і 2238 осіб (і тільки 152 українця); в Одесі переважали купці-росіяни – 2756 осіб (55,5% від загальної кількості), євреїв налічувалося 1550 осіб (31,2%); у Катеринославі переважали вже останні – 1376 проти 816 росіян.

У середині XIX ст. В.Павлович про купців Катеринославської губернії писав: “Стан купецький у губернії має дещо відмінний характер від великоросійського за своєю різноплеменністю й рівнем освіти. Тут є купці великоросіяни, малоросіяни, греки, вірмени та євреї. Незважаючи на однаковий спосіб занять, кожне із цих племен має особливості, що помітно відрізняють їх між собою. Купців-великоросіян тут більше як у губернському, так і в повітових містах, аніж малоросіян, хоча в народонаселенні малоросійське плем’я переважає. Це доводить, що в характері малоросіян мало потягу до промислових починань. Спосіб життя купців-великоросіян зовсім схожий зі способом життя людей того ж стану й етносу в інших губерніях імперії; тільки в освіті, здається, вони ще дещо відстали”⁵⁵.

Уже на початку XIX ст. російські купці, що приїжджали в українські землі з центральних великоросійських губерній, особливо “текстильних” (Володимирська, Костромська, Московська, Тверська) (спочатку тимчасово, на ярмарки) починають тут осідати, не наражаючись на відчутну конкуренцію з боку місцевого населення. До них приєднувалися в ще більшій кількості міщани та підприємливі селяни, відпущені на оброк. Із часом вони, розбагатівши, склали основний контингент купецького населення міст Слобожанщини, Півдня України та, деякою мірою, Лівобережжя. Активна експансія підприємливих росіян підкріплювалася русифікаторською й деполонізаційною політикою уряду на українських землях. Адже від середини 1830-х рр. купцям-переселенцям із Великоросії гарантувалися значні пріоритети та пільги. Так, після скасування в Києві указом від 23 грудня 1834 р. маґдебурзького права⁵⁶, яким місто користувалося з кінця XV ст., за указом імператора Миколи I від 8 березня 1835 р. “Про пільги купецтву міста Києва” заохочувалося “для умноження населення и ободрення промышленности” переселення до міста купців із великоросійських губерній, котрі одразу потіснили менш заможних єврейських, українських і польських комерсантів. Документ дозволяв купцям, які побудують або придбають у Києві будинок, записатися в одну із гільдій (залежно від вартості придбаної нерухомості) без сплати гільдійського збору протягом трьох років, з 1836 р. А в наступні два – сплачувати її половину. Ті ж, хто відкривав протягом пільгових років фабрику, звільнялися від гільдійських повинностей на п’ять років із

часу її заснування. Тим же документом із метою підтримки представників 3-ї гільдії у Волинській, Київській, Подільській, Катеринославській та Херсонській губерніях (окрім записаних у губернських і портових містах) надавалися пільги в сплаті гільдійського збору строком на 10 років – 1,5% замість 2,5% з оголошеного капіталу⁵⁷.

У грудні 1841 р. новим указом надавалися великі пільги тим комерсантам, які бажали переселитися в Київську, Волинську й Подільську губернії й записатися в купецький стан. Вони звільнялися на 15 років від усіх державних податків і зборів. Причому купці 3-ї гільдії користувалися правами купців 2-ї гільдії, а 2-ї – правами купців 1-ї гільдії⁵⁸.

Так, до Києва в цей час перебралися родини Дегтерьових, Бухтеєвих, Дитятиних, Ходунових, Ф.Д.Попов, Г.С.Чернов, П.П.Єлисеєв та інші, найвідоміші згодом київські купці російського походження. Посівши панівне становище серед місцевого купецтва, вони здійснювали великі торгівельні операції з металевими виробами, долучились до промислового виробництва та прибрали до рук міський магістрат⁵⁹. Українських купців влада переселяла з центру, яким тоді вважався густозаселений Поділ, на околиці. Тільки єврейські комерсанти, завдяки своїй чисельності, успішно конкурували в Києві з купецькими династіями російського походження.

Схожа картина спостерігалася в Харкові, куди ще раніше, ніж у Київ, у 1820-х рр., почали перебиратися російські комерсанти. Торгуючи на відомих в усій імперії харківських ярмарках, вони записувалися до місцевого купецтва, не обмежуючись лише торгівельними справами. У другій чверті XIX ст. купці-росіяни стали засновниками найбільших промислових підприємств у цьому місті. У підсумку заможний прошарок харківського купецтва напередодні реформи 1861 р. майже весь складався з росіян, які самі або їхні батьки переселилися переважно з Калузької, Тульської й Московської губерній⁶⁰. Із цього приводу І.Аксаков писав: “Якщо простежити походження всіх будь-яких значних комерсантів українських міст, то виявиться, що всі вони родом з Калуґи, Єльця, Тули та інших суто великоросійських місцевостей”⁶¹. Так, російські купці заснували більшість підприємств Чернігівщини, у тому числі й промисловий посад Клинці. В Одесі першу канатну мануфактуру в 1803 р. відкрили брянські купці І.Новиков та І.Макеєв⁶².

Посівши панівне становище, більш заможні російські купці вже з другої третини XIX ст. почали відтіснити єврейських і українських у торгово-промисловому й громадському житті багатьох міст. У пореформений період у українських землях, коли з’являлося все більше можливостей для розгортання підприємницької діяльності, саме купці-великоросіяни за сприяння держави найбільш вдало ними скористалися.

Слабка участь українців у торгово-промисловому підприємстві була викликана не тільки їхньою сконцентрованою на рільництві, а й особливостями історичного розвитку краю. Політична залежність від Польщі й Росії, проходження тут смуги єврейської осілості, насадження царським урядом своєї опори в особі російського чиновництва, поміщиків і купців, досить тривале існування в краї кріпосного права – усе це негативно впливало на розвиток підприємницької ініціативи українців та нагромадження ними капіталів, що призвело до панування неукраїнського елемента в торгівлі й промисловості.

Особливої ваги торговельний капітал набув у перші пореформені десятиліття, коли багато збанкрутілих поміщицьких підприємств переходило у власність представників купецького стану завдяки їх економічній могутності, що передбачало наявність вільних капіталів, підприємницького хисту, практичного ставлення до справи. Купці не тільки активно скуповували та модернізували старі поміщицькі підприємства, а й засновували все більше нових. У пер-

шу чергу це стосувалося прибуткової харчової промисловості. Водночас із кожним пореформеним десятиліттям набирали поступальних обертів вугільна, залізорудна, металургійна й машинобудівна галузі, формувалася банківська система, в які також активно вкладалися нагромаджені переважно завдяки успішній комерційній діяльності купецькі капітали.

Торгівля в усі часи вважалася основним заняттям купецтва. Протягом XIX ст. в Україні продовжували еволюціонувати її форми та характер. Співіснування різних форм торгівлі (від найбільш сучасних до ярмаркової й розносної) відбивало багатокладність української економіки. Велику роль, не зважаючи на розвиток у пореформений період стаціонарної торгівлі, збільшення її товарообігу й зростання асортименту товарів, в їх розподілі продовжували відігравати й періодичні форми товарообміну – ярмарки, на яких центральною була постать купця-оптовика. У 1880–1890-х рр. в Україні сформувалося кілька значних центрів ярмаркової торгівлі, серед яких слід насамперед виділити Харків (найбільші – Хрещенський, Покровський і Троїцький ярмарки) і Київ (Контрактний)⁶³. Розвиток ярмаркової торгівлі сприяв її спеціалізації на збуті сировини й промислових товарів, які після закупки розвозилися по Україні й продавалися на невеликих ярмарках, кількість яких постійно зростала. В економічно слабко розвинених районах усе більшого значення набувала лавочна торгівля купців-оптовиків, котрі монополізували збут цілого району.

З останньої третини XIX ст. купецьке підприємництво охоплювало всі відомі форми: від одноосібного бізнесу до керівництва великими корпоративними й акціонерними підприємствами. При цьому багато купців, що займалися підприємництвом одноосібно, одночасно володіли акціями (паями), перебували на посадах в асоційованих підприємствах. У пореформений період усе більшої ролі набували торгові дома (товариства повні й на вірі, або командитні), пайові товариства й акціонерні компанії, що дозволяло акумулювати великі капітали. Зокрема, товариства повні були переважно закладами сімейного підприємництва, які об'єднували невеличке коло близьких людей⁶⁴.

Серед засновників торговельних домів купецтво продовжувало залишатися основним елементом. Зокрема на початку 1890-х рр. з 353 їх власників 56% були гільдійськими купцями й спадковими почесними громадянами. Невелика група найпотужніших торговельних фірм монополізувала ринки збуту товарів, поширивши свою діяльність на великі регіони. Серед найбільших торгових домів на 1911 р. в Україні слід назвати товариство “Нащадки Л.Є.Кеніґа” з капіталом 21 млн. руб. (хоча фірма була зареєстрована в Петербурзі, але об'єднувала конгломерат підприємств та маєтків у Харківській губернії), торговельний дім “І.Г.Харитоненко із сином” на тій же Харківщині (капітал 4 млн. 630 тис. руб.), “Товариство Стодольської сукняної фабрики Д.В.Баришнікова із синами” на Чернігівщині (3,5 млн. руб.), торговельні дома “Г.А.Нібург і К” і “Абрагам Якович Кон” у Катеринославі (кожен – по 2 млн. руб.), товариство М.Ашкеназі в Одесі (1,5 млн. руб.)⁶⁵.

Не меншу роль представники купецького стану відігравали й у створенні акціонерно-пайових компаній. Більше того, один купець міг займатися відразу кількома видами підприємницької діяльності. Купецтво, як найбільш підготовлена до ринкових відносин суспільна верства, не мало традиційних пріоритетів у діловій активності й керувалося винятково прибутковістю того або іншого напрямку підприємницької діяльності. З індустріальним розвитком України воно освоювало все більш складні форми організації підприємницької діяльності.

Проте й на початку XX ст. мало місце ведення купцями справ в одиночку, особливо в торгівлі, де лєвова частка всіх прибутків належала великим комерсантам. Дрібні підприємці перебували в повній залежності від оптовиків, відіграючи фактично роль їхніх агентів. Зокрема, у Харкові 1917 р. з 230 са-

мостійних харківських купців, що займалися підприємницькою діяльністю, 172 (74,8%) мали станові гільдійські свідоцтва на торгівельні підприємства⁶⁶.

Питома вага купецької промисловості по окремих регіонах залежала від їх економічного розвитку в цілому та галузевої спеціалізації. Так, на Правобережній і частково Лівобережній Україні після скасування кріпацтва гільдійці вкладали свої капітали насамперед у такі прибуткові й рентабельні ділянки бізнесу, як цукроваріння, гуральництво, борошномельна промисловість. Тогочасний економіст Ю.Янсон, подорожуючи наприкінці 1860-х рр. українськими губерніями, так описував проникнення торгівельного капіталу в цукрову промисловість: “Опинившись без дармових рук та без капіталу, поміщики за незначним винятком залишали свої заводи. Вони перейшли або у власність, або в оренду інших осіб, яким, можна сказати, доводиться починати тут усі справи заново. Особи ці – або місцеві купці, що перед тим торгували цукром, або компанії... На їхньому боці, порівнюючи з попередніми заводчиками, три великі переваги: знання, енергія й капітал”⁶⁷. Уже в 1880-х рр. на всю країну заявили про себе нові цукрові магнати купецького походження – Микола та Федір Терещенки, Іван Харитоненко, Лазар Бродський, Микола Хряков, Карл Фішман, Іона Зайцев, Маркус Закс та ін.

Так, Артемій Терещенко та його сини, сколотивши капітал на посередницькій торгівлі зерном, деревиною, державних підрядах, почали орендувати, а з 1860-х рр. скуповувати й переобладнувати та засновувати нові цукрозаводи. Уже в 1870 р. Микола та Федір створили “Товариство цукрозаводів братів Терещенків” (до нього ввійшло 5 підприємств, а решта – 6 заводів – залишилися в особистій власності братів) із початковим капіталом у 3 млн. руб., який до 1900 р. досяг уже 8 млн. руб. Крім головної контори в Києві, воно мало 14 представництв у найбільших містах Російської імперії, які здійснювали збут готової продукції всередині країни та за кордоном. У тому ж таки 1900 р. товарообіг товариства становив 12 млн. руб., а його заводи виробили близько 2,5 млн. пудів цукрового піску та рафінаду. За розмірами виробленої продукції й основним капіталом “Товариство цукрозаводів братів Терещенків” наприкінці XIX ст. було найбільшим у цукровій галузі країни⁶⁸.

Із кінця 1860-х рр. починається поступовий приплив купецьких капіталів, в основному за рахунок місцевих елементів, у вугільну промисловість Донецького кряжу, яка була на той час в ембріональному стані. В умовах швидкого розвитку капіталістичних відносин у наступне десятиріччя сюди проникають купці з інших регіонів, у тому числі й російських. Особливо гільдійське купецтво Харкова, що розташовувався в безпосередній близькості до Донецького кряжу, намагаючись скористатися сприятливою господарською кон'юнктурою, спрямовувало свій погляд у цей район. Уже в роботі I-го з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії (згодом – найбільша представницька організація крупного капіталу в імперії, що мала регіонально-галузевий характер, знаходилася в Харкові) у 1874 р. разом із власниками шахт із дворян, представниками акціонерних товариств, брали участь купці, насамперед харківські. Проте відсутність технічних знань, достатньої підтримки з боку фінансово-кредитних установ, а також правові обмеження значної частини купецтва в придбанні у власність земель і в оренді родовищ негативно впливали на зростання купецьких вуглерозробок. Тому чимало вуглепромисловців із купців незабаром збанкрутувало, і тільки небагатьом із них вдалося стати великими підприємцями (всього, за підрахунками В.Крутикова, 1900 р. серед 316 гірничопромисловців Півдня України 63 були купцями, почесними громадянами й торговими козаками)⁶⁹.

Серед таких підприємців найбільших успіхів досяг харківський 1-ї гільдії купець О.К.Алчевський, який вугленосні землі в Катеринославській губернії почав активно скуповувати в 1870-х рр. Заснувавши Олексіївське гірничопромис-

лове товариство (1879 р.) і Донецько-Юр'ївське металургійне товариство разом із Товариством Петербурзьких залізопрокатного й дротового заводів (1895 р.), Південне гірничопромислове товариство (1899 р.), він наприкінці XIX ст. очолив гірничо-металургійний концерн, що здійснював замкнуте коло виробництва від сировини до готової продукції. Крім того, О.К.Алчевський брав участь у металургійному товаристві “Російський Провіданс” – дочірньому підприємстві бельгійської компанії “Провіданс” та інших компаніях⁷⁰.

У пореформений період купецтво успішно освоювало й інші галузі економіки. Так, уже в 1860–1870-х рр. його представники активно скуповували дворянські маєтки. З одного боку, це було надійне вкладення капіталу в земельну власність, а з іншого – виробництво сировини для власних підприємств, для потреб ринку. Не менш активно купці вкладали кошти в нерухомість (насамперед будували й здавали в оренду т. зв. “прибуткові будинки”), у сферу послуг, особливо в готельний і розважальний бізнес.

Зростання підприємницької активності в післяреформений період створило умови для розвитку кредитно-фінансової діяльності, яка охоплювала всі види таких установ: від позичкових кас до спеціалізованих контор і великих банків. До 1860-х рр. купецький банківський капітал концентрувався в основному з двох центрів – Одесі й Бердичеві – у вигляді банкірських домів⁷¹. Затвердження 6 лютого 1862 р. “Положення про міські громадські банки”⁷² значно полегшило створення муніципальних банків у багатьох українських містах, які виникали здебільшого з ініціативи купецтва. До складу правлінь, що контролювалися міськими думами, обиралися переважно купці або почесні громадяни з цього стану. Зокрема, у Харкові міський банк було відкрито 1866 р. (з 1871 р. отримав назву Купецький) з ініціативи міського голови купця О.О.Скринникова та на добровільні пожертви купців (статутний фонд становив 15 000 руб.)⁷³. У вересні 1868 р. в цьому ж місті завдяки зусиллям О.К.Алчевського розпочав роботу Торговий банк, який був третім, після двох столичних, акціонерним банком у країні. Відповідно до статуту, членами його правління могли бути лише особи, записані до купецтва⁷⁴.

Таким чином, провідну роль у господарському житті українських земель пореформеного періоду, їх освоєнні, відігравали не “герої” первісного накопичення, а представники все зростаючої цивілізованої буржуазії, ядро котрої становило гільдійське купецтво. Аналіз біографій окремих купців і родин показує, що успіху добивалися ті з них, які розглядали свою діяльність як особливу місію й відповідно серйозно ставилися до справи – з великим сумлінням, енергією, працелюбством. Із часом все більшого значення набував освітній рівень і загальна ерудиція підприємців, в їх середовищі формувалося принципово нове світорозуміння, засноване на поєднанні традиційного, патріархального та сучасного, прогресивного. Тому ті негативні стереотипи, створені багатьма російськими письменниками другої половини XIX – початку XX ст. стосовно образу вітчизняного купця, не завжди відповідали дійсності. Загальний дух художніх творів про купецтво підкреслював яскраво виражену антибуржуазність російської інтелігенції, її бажання сприймати ділків, підприємців не інакше, як носіїв зла⁷⁵.

Якщо в першій половині XIX ст. освіта дітей з купецького середовища обмежувалася здебільшого елементарною грамотністю, то до кінця XIX ст. багато гільдійців намагалися дати своїм дітям освіту, у тому числі й вищу (остання давала можливість вийти з купецького стану й займатися іншою діяльністю). Більш грамотні купці-промисловці були, як правило, ініціаторами переобладнання своїх підприємств, застосування новинок техніки, вони більш цивілізовано вели й торгові справи. Зокрема, багато таких підприємців уже в першій половині 1890-х рр., коли в більшості міст України ще не було електричного освітлення, електрифікували свої цукрові й борошномельні підприємства,

гуральні (вони намагалися убезпечити їх також і від пожеж), що, до речі, вимагало великих коштів. Купці були приборниками технічних новинок і в побуті, насамперед у застосуванні тієї ж електроенергії й телефону.

Серед таких приборників технічного прогресу були насамперед Симиренки. Зокрема, Платон Федорович після навчання за кордоном на власних рафінадному й машинобудівному заводах у с. Млієві на Черкащині ще в 1840-х рр. запровадив багато новинок техніки, найкращі європейські досягнення в цукроварінні. За будовою приміщень, технічним оснащенням цукроварня Симиренків у середині XIX ст. посідала перше місце в імперії, їй було мало рівних і в Європі⁷⁶.

На користь освіченості купецтва з часом запрацювала й сімейна традиція. Комерсанти відчували, що освіта може відчутно поліпшити соціальний статус їхніх дітей, однак тільки з кінця XIX ст. перевага почала надаватися не класичній освіті – гімназіям і університетам, а професійній, насамперед комерційній. Можна навести багато прикладів, коли з кожним наступним поколінням у купецькій родині рівень освіченості невинно підвищувався. Так, І.Г.Харитоненко закінчив лише церковнопарафіяльну школу, але завдяки унікальним здібностям, наполегливості й самоосвіті він став неперевершеним організатором цукроваріння, у похилому віці оволодів французькою мовою. Його син Павло, який закінчив Московський університет, був відомим цінителем і колекціонером творів мистецтва, меценатом, спілкувався з найвідомішими діячами культури Російської імперії та підтримував їх⁷⁷.

Зміна поколінь у підприємницькому середовищі, що відбулася на межі XIX–XX ст. – період капіталістичного нагромадження, супроводжувалася появою підприємців нового типу. Чимало представників молоді буржуазії, вихідці з купецького стану, відзначалися достатньо високим рівнем освіти, відповідною професійною підготовкою, необхідними організаційними навичками. Усе ж навіть напередодні 1917 р. соціокультурна характеристика купецтва тільки починала набувати виразних рис. Цивілізованість та достатньо високий духовно-освітній рівень були притаманні переважно представникам стабільного елітного ядра.

Таким чином, в останній третині XIX ст. купецьке підприємництво охоплювало широкий спектр занять, від торгівлі до найсучасніших галузей промисловості. Окремим комерсантам вдавалося створювати гігантські (за капіталами й прибутками, територіальним охопленням, кількістю найманих службовців і робітників) компанії в торгівлі, промисловості, фінансово-кредитній справі. І така діяльність купецтва України мала важливе економічне значення не тільки в межах українських губерній, а й у масштабах усєї Російської імперії.

У другій половині XIX ст. зростає роль купецтва й у громадському житті України. Адже ця соціальна група, суспільне становище якої визначалося не тільки законодавчими нормами, а й суто економічними чинниками, не тільки зберегла за собою значення самостійної сили в нових соціально-економічних умовах, а й посилила її. Зрозуміло, не всі представники купецького стану хотіли чи були здатні прилучитися до громадських справ. У багатьох для цього не вистачало кругозору й елементарної грамотності, ставала на заваді сконцентрованість на отриманні прибутку. У середині XIX ст., за словами одного із сучасників, “серед купецтва тоді ще твердо трималася думка, що громадськими справами займається тільки той, у кого погано йдуть власні”⁷⁸.

Після запровадження міської реформи 1870 р., з посиленням ролі місцевого самоврядування, купецтво стало важливою його складовою, як гласні всестанових дум і члени їх виконавчих органів – управ. Коло виборців визначав відповідний майновий ценз, тому серед гласних переважали заможні городяни. Частка купців у складі органів міського самоврядування найбільш відчутною була

у великих торгових центрах, де вони становили найзаможнішу й найвпливовішу соціальну групу. Так, відсоток купців і почесних громадян із купецького стану (з правом особистого голосу й за дорученням) у складі дум на 4-те чотириріччя (1883–1886 рр.) становила в середньому по 7-ми великих, в основному губерньських, містах України 48,2%⁷⁹.

Місто	Число гласних/ відсоток	Дворян, духівництва, різночинців/ відсоток	Купців, почесних громадян із купецького стану/відсоток	Міщан, ремісників, селян/відсоток
Одеса	72/100	34/47,2	34/47,2	4/5,6
Харків	72/100	29/40,3	39/54,1	4/5,6
Херсон	72/100	21/29,2	37/51,4	14/19,4
Миколаїв	72/100	32/44,4	31/43,1	9/12,5
Катеринослав	72/100	26/36,1	38/52,8	8/11,1
Полтава	72/100	24/33,3	35/48,6	13/18,1
Сімферополь	72/100	28/38,9	40/55,6	4/5,5
Чернігів	60/100	35/58,3	18/30,0	7/11,7
Усього	564/100	229/40,6	272/48,2	63/11,2

Таким чином, тільки у двох зазначених у таблиці міських думах – Чернігівській і Миколаївській – купецтво поступалося представникам першої групи, у решті – мало більшість місць. Із посиленням на початку 1880-х рр. державного контролю над міським самоврядуванням, в освічених верств населення зменшився інтерес до участі в ньому. Купці ж, за традицією, продовжували ставитися до міських дум, як до своїх станових установ. До того ж, їхній великий підприємницький досвід, енергія й працелюбство були незамінними в повсякденній роботі органів міського самоврядування.

Усе ж представництво купців і почесних громадян у міських думах у цілому, якщо брати в межах окремих регіонів України, за підрахунками Л.Ф.Писарькової, напередодні реформи 1892 р. було набагато меншим у порівнянні з найбільшими міськими торгово-промисловими центрами. Наприклад, на Лівобережжі воно становило 30,8%, а в Південно-Західному краї – всього 14,4%⁸⁰. Така різниця в складі гласних була обумовлена особливостями історичного й економічного розвитку українських земель, де міське управління хоча й перебувало здебільшого в руках торгового прошарку, проте дрібних торговців, які переважали чисельністю всіх інших виборців (так, гласні – міщани, ремісники й селяни, по вищезазначеним двом регіонам становили відповідно 45,6% і 58,2%)⁸¹.

З останньої третини XIX ст. великого значення набула діяльність корпоративних організацій купецтва – купецьких товариств із правами станового самоврядування. У дореформений період станове управління купецтва було складовою частиною громадського врядування міст, а самі купці повністю контролювали думи (крім самостійних купців, у міських зборах могли брати участь купецькі сини, брати тощо). Міцні економічні позиції цього стану, високий майновий ценз сприяли його керівній ролі в міському житті в порівнянні з рештою “міських” станів. Хоча в чинному законодавстві передбачалися окремі збори купецьких громад для вирішення станових питань, функції голови тут (як і на зборах міщан) виконував міський голова⁸².

Із запровадженням реформи 1870 р. було створено нову систему міського громадського управління. Всестанові вибори кардинально змінили порядок формування й статус органів міського самоврядування, що відкрило шлях для формування самостійного управління купецького стану⁸³. Закон від 28 червня 1879 р. остаточно затвердив організаційну структуру корпоративного купецького спрощеного самоврядування: збори купецької громади, її виборчий і розпорядчий органи, виконавчі посади купецького старости і його заступника. По-

вна система купецького самоврядування з дільничними виборчими зборами, зборами виборних купецького стану, купецькою управою й становим старшиною (він же – голова управи та зборів виборних) існували в Україні тільки в Одесі⁸⁴.

Збори купецьких товариств мали скликатися один раз на рік і проходити під головуванням купецьких старост, які безпосередньо розпоряджалися коштами корпоративної організації. По закінченні господарського року вони виносили на затвердження громади звіт про свою фінансову діяльність. Крім того, до їхніх обов'язків входило одержання й доведення до купців розпоряджень, іншої інформації від різних установ і організацій, збір відомостей про представників купецького стану, видача посвідчень про належність до нього тощо⁸⁵.

Купецькі товариства як корпоративні організації після міської реформи 1870 р., в умовах розкладу станового ладу, стали найважливішим соціальним інститутом цього стану. Участь у його роботі поступово перетворилася на головний привілей і визначальний фактор належності до купецтва. Поступово модернізуючись, ці організації були не тільки важливим елементом самоідентифікації купецтва, його впливу на суспільство (насамперед через добротинність), а й здебільшого в значних економічних центрах ставали базою для створення загальних підприємницьких представницьких об'єднань, брали на себе піклування про інтереси всього місцевого прошарку підприємців, розпоряджалися значними коштами. Так, у 1909 р. річний бюджет Київського купецького зібрання становив 100 тис. руб.⁸⁶

Крім купецьких товариств, до установ, через які купці мали відчутний вплив на суспільні справи, належали біржові організації. Адже їхні функції не обмежувалися керівництвом біржею та біржовою торгівлею. Починаючи з останньої третини XIX ст., коли з'являлися нові товарні біржі (1865 р. – у Києві, 1868 р. – у Харкові, 1885 р. – у Миколаєві, 1900 р. – в Єлисаветграді)⁸⁷, такі установи в Російській імперії перетворювалися на представницькі об'єднання підприємців, що відстоювали їхні ділові інтереси на рівні окремого великого регіону. Їх повноправними членами з правом голосу на загальних зборах могли бути тільки постійні або тимчасові купці, які сплатили щорічний членський внесок⁸⁸. Збори біржової громади обирали старшин (звичайних членів) і голову біржового комітету – виконавчого органу біржової організації. Термін їх повноважень встановлювався на три роки, проте більшість із них переобиралися на цю посаду десятиліттями. О.К.Алчевський, багаторічний голова харківського біржового комітету, наприкінці XIX ст. на засіданні урядової комісії дав таку лаконічну оцінку ввіреній йому біржі: “Її цілі й завдання – бути блюстителем торгівлі й промисловості цілого краю та об'єднувати розрізнене купецтво”⁸⁹.

Крім участі в роботі станово-представницьких і професійних організацій, купці об'єднувалися в різні клуби за професійно-становою ознакою з метою проведення разом із родинами вільного часу. Уже в середині XIX ст. в найбільших українських містах, на противагу дворянським зібранням, почали виникати комерційні клуби⁹⁰. Згодом поряд із підприємцями їх відвідувачами були чиновники та дворяни, які не мали права брати участь у керуванні справами таких установ. Наприкінці XIX ст. виникають спеціальні купецькі будинки, повноправними членами яких могли бути тільки постійні й тимчасові купці та прикажчики⁹¹. Тут улаштовувалися бали, маскаради, театральні вистави, танцювальні, музичні, літературні вечори й наукові лекції, організовувалися бібліотеки. Поряд із цим великою популярністю серед відвідувачів користувалися азартні ігри й більярд. Неформальна обстановка клубів дозволяла обговорювати й вирішувати важливі питання, які стосувалися господарських і громадських справ. Будинки купецьких зібрань відігравали роль осередку культурного життя великих міст.

Глибокі зміни в суспільстві, започатковані реформами 1860–1870-х рр., суттєво розширили соціальну базу для розвитку доброчинності, що позначилося на її масштабах, формах та напрямках. Із чогось особливого, ознаки представників вищих прошарків суспільства, вона стала нормою життя чималої кількості підданих імперії, у тому числі й купців, які добре розумілися на методах найбільш ефективного використання доброчинних капіталів. До того ж, для більшості з них це був основний спосіб виявлення громадської активності. Ділові кола, зосередивши у своїх руках чималі кошти, були тим соціальним прошарком, який потенційно забезпечував матеріальні передумови для зростання благодійності. Досить виразно така практика спостерігалася наприкінці XIX – на початку XX ст., у період бурхливого розвитку капіталізму й поглиблення соціальних суперечностей, коли купецька доброчинність набула значних розмірів, а її вплив був відчутний у багатьох сферах життя українського суспільства⁹².

Незважаючи на те, що прямим обов'язком купецьких громад був соціальний захист своїх членів, піклування про незаможних і недієздатних членів купецьких родин, корпоративна благодійність гільдійців виходила далеко за межі суто станових інтересів, не обмежувалася регіоном проживання. Станово-представницькі й професійні організації купецтва, окремі його представники заснували власним коштом лікарні, притулки, гімназії та училища, споруджували церкви, фінансували культурно-мистецькі заклади, жертвували кошти на потреби різних доброчинних організацій, які об'єднували ліберальну інтелігенцію й соціально орієнтованих підприємців та були найбільш доступним видом громадської діяльності, особисто брали участь у роботі благодійних і культурно-освітніх закладів, ставали відомими громадськими й культурними діячами.

Із середини XIX ст. участь купців у доброчинній діяльності набула форм престижної соціальної поведінки. Така діяльність демонструвала чималі громадські потенції купецтва, які яскраво розкривалися в роботі його представників в органах міського самоврядування. Із переходом до сфери їх компетенції багатьох лікарень, установ громадської опіки й навчальних закладів протягом останньої чверті XIX ст. практика купецької благодійності набула нових стимулів для розвитку. Спектр її мотивів розширювався за рахунок появи нового, що його російська дослідниця Г.М.Ульянова назвала “мотив довіри до громадського самоврядування”⁹³. Ця практика значною мірою трималася на участі самих купців у муніципальній діяльності.

Ілюстрацією глибокого розуміння ними необхідності дбати про громадські інтереси можуть бути слова київського купця 1-ї гільдії Ізраїля Бродського, який при кожному доброчинному пожертвуванні зазначав: “Я даю не тому, що мені хочеться давати, а тому, що я розумію, що треба й необхідно давати”⁹⁴.

Свої благодійні акції купці провадили як на релігійно-моральних, так і на прагматичних засадах. Зокрема, релігійний чинник відіграв важливу роль у мотивації їхніх добродійних учинків. Серед купецтва побутувала думка, що Бог за багатство загадає відповіді. Тому філантропія розглядалася як особлива місія, як виконання визначеного Всевишнім обов'язку. Цей чинник також впливав на те, що благодійна діяльність ставала родинною традицією та передавалася з покоління в покоління⁹⁵. Не дивно, що багато представників купецького стану, як люди глибоко віруючі, у першу чергу жертвували на користь церкви, брали активну участь в організації церковних служб і господарської діяльності храмів. Водночас звернення гільдійців до доброчинності мотивувалося й суто прагматичними підходами. Індивідуальні пожертви, заснування власного благодійного закладу, членство в таких організаціях були засобом досягнення офіційного й суспільного визнання, підвищення авторитету власного імені та родини, важливим інструментом впливу на оточуючих, увічнення власного імені.

До того ж влада завжди високо цінувала зусилля благодійників як додаткове джерело фінансування державних завдань, стимулюючи цей процес відповідними атрибутами. Як було вище зазначено, за суттєві пожертвування вони отримували звання, чини, посади, нагороджувалися орденами, входили до штату Імператорського людинолюбного товариства, Відомства установ імператриці Марії та інших об'єднань, які перебували під опікою царської родини, набували статусу державних службовців. Так, при затвердженні статуту Харківського комерційного училища (засноване 1893 р.) особливу зацікавленість купецтва викликав пункт про надання всім членам опікунської ради чину стаського радника (V клас) і державної пенсії⁹⁶.

Насамперед гільдійці піклувалися про добробут земляків, розвиток закладів соціальної та освітньої сфери в тих регіонах, де вони народилися або проживали й де зосереджувалися їхні ділові інтереси. Яскравим прикладом у цьому плані була діяльність Терещенків і Харитоненків, які жертвували на потреби суспільства мільйони рублів. Насамперед це стосувалося міст, в яких вони зросли як підприємці, – відповідно Глухова та Сум. На початку ХХ ст. завдяки піклуванню цих добродійців останні перетворилися на впорядковані, з сучасною інфраструктурою центри⁹⁷.

У Києві найбільше одноразове пожертвування приватної особи за весь час існування міста зробив 1898 р. купець М.П.Дегтерьов разом із дружиною, заповівши свої капітали й нерухомість у сумі 2,5 млн. руб. Через чотири роки на частину цих грошей було зведено комплекс благодійних закладів – 13 капітальних будівель, які перебували у віданні міської управи та утримувалися на відсотки з решти пожертвованих коштів⁹⁸. Найбільшими київськими благодійниками були ті ж Терещенки, купці Лазар і Лев Бродські, Григорій Гладнюк та ін.

Найбільшим пожертвуванням в історії Катеринослава став капітал (понад 750 тис. руб.) купця й гласного міської думи І.М.Алексеевца. 1912 р. на ці кошти були споруджені дитяча лікарня, амбулаторія, богадільня для жінок похилого віку, які утримувалися на відсотки з решти пожертвування⁹⁹.

Об'єктивна потреба суспільства в освічених громадянах, у забезпеченні постійно зростаючої економіки фахівцями й грамотними робітниками, недостатня увага уряду до просвітництва народу обумовили той факт, що освітня галузь стала пріоритетним об'єктом добродійності купецтва на межі ХІХ–ХХ ст. Громадська ініціатива й благодійні капітали особливо сприяли заснуванню професійних навчальних закладів усіх рівнів, віддаючи перевагу розвитку комерційної освіти. Спрямовуючи пожертви в сферу освіти, купецтво не тільки керувалося престижем, а й розглядало це як форму довготривалого вкладення капіталу в умовах розвитку ринкових відносин. Спеціальна освіта в підприємницькому середовищі стала визнаватися як фактор, що сприяв якісним змінам в управлінні торгівельними закладами й промисловими підприємствами¹⁰⁰.

Так, з кінця 1890-х рр. почали засновуватися товариства розповсюдження комерційної освіти, які стали тією організаційною формою, за допомогою якої купецтво фінансувало цей вид освіти. Завдяки організаційним і фінансовим зусиллям переважно купецьких та інших аналогічних об'єднань у багатьох українських містах до 1917 р. функціонувала мережа комерційних училищ та торговельних шкіл, декілька вищих спеціальних навчальних закладів¹⁰¹. Як правило, найбільш заможні купці ставали "почесними попечителями", членами опікунських рад у таких закладах, матеріально забезпечували навчальний процес. Іншим напрямом купецької благодійності в підтримці освітньої сфери було надання фінансової допомоги викладачам, опікування незаможними учнями й студентами, яке передбачало внесення плати за навчання, створення стипендія-

льних фондів, будівництво гуртожитків і їдалень, надання грошової допомоги, підтримку в скрутних випадках¹⁰².

Доброчинність (меценатство) купецтва із останньої третини XIX ст. активно поширилися й на культурну сферу, коли громадська ініціатива та приватні кошти сприяли розвиткові культури, мистецтва, літератури, музики, стимулювали творчу активність митців. Представники купецтва або вихідці із цього стану Терещенки, Харитоненки, Симиренки, Алчевські, Г.Г.Маразли та інші своєю меценатською діяльністю, і, особливо, колекціонуванням творів мистецтва, об'єктивно сприяли збереженню для наступних поколінь здобутків української, російської й зарубіжної культур, створили власні музеї, галереї й бібліотеки, що вже за їхнього життя або пізніше стали загальним надбанням, підтримували матеріально й стимулювали подальшу творчу діяльність художників, літераторів, музикантів.

Таким чином, лише наприкінці XVIII ст. в Україні був законодавчо оформлений купецький стан, представники якого залежно від майнового цензу належали до однієї з трьох гільдій, купецьке звання не було довічним і не передавалося в спадщину. Практичне розширення прав і привілеїв купецтва протягом першої половини XIX ст. було реакцією на фактичне зростання його економічного впливу в країні. Адже право на заняття торгово-промисловою діяльністю й одержання прибутку з найдавніших часів було головним його привілеєм. Через нагородження різними званнями, чинами й орденами уряд сприяв піднесенню соціального статусу заможних купців, посилював престиж успішного заняття торгово-промисловою діяльністю. Водночас із другої третини XIX ст. було вжито заходів для обмеження переходу їх до дворянства, що виявилось, зокрема, у запровадженні звання почесного громадянина.

Законодавство 1860-х рр. формально ліквідувало станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві, надавши представникам усіх суспільних прошарків рівні можливості в цій сфері діяльності. У пореформений час купецтво, як найбільш фінансово спроможний прошарок, активно залучається до промислової діяльності, вкладає свої капітали в найприбутковіші галузі вітчизняної економіки, успішно їх розвиває. Із виданням "Положення про державний промисловий податок" у 1898 р. поняття "купець" і "підприємець" перестали бути ідентичними. До цього часу право на заняття комерційною діяльністю формально вважалося прерогативою купецького стану, і всі більш значні комерсанти та промисловці з інших соціальних прошарків мали офіційно перейти до постійного чи тимчасового купецтва. Після 1898 р. розпочався процес "кристалізації" й перетворення купецтва на нову соціальну структуру, коли належність до нього перестала бути обов'язковою для заняття підприємницькою діяльністю. Тим самим купецьке звання стало анахронізмом, яке вказувало лише на стану, а не на професійну належність. За його отримання підприємці повинні були сплачувати додатковий гільдійський збір. До переходу в постійне купецтво прагнули, у першу чергу, представники "податних" станів, таким чином істотно підвищуючи свій соціальний статус. Водночас належність до купецтва зберігали особи, що одержали почесне громадянство.

Купецтво України, чисельність якого була відносно невеликою (разом із членами родин у складі міського населення наприкінці XIX ст. становила в середньому приблизно 2%), зосереджувалося насамперед в економічно розвинутих міських центрах. За етнічним складом домінували євреї та росіяни (останні активно підтримувалися спеціальними заходами уряду), українці ж становили набагато менший відсоток. Євреям купецьке звання давало значні привілеї й, насамперед, право проживання поза "смугою осілості".

Реформи 1860–1870-х рр. значно розширили участь купців у громадському житті на українських землях, які брали активну участь у роботі органів місько-

го самоврядування, купецьких корпорацій і біржових організацій. Купецькі товариства, які функціонували в економічно значних містах, у нових пореформених умовах стали ядром, навколо якого об'єднувався весь підприємницький прошарок (те ж саме стосувалося біржових організацій, створених за професійно-становою ознакою, які також можна визначити як переважно купецькі об'єднання). Із переходом від традиційного укладу до індустріального купецька станова організація з елементу системи місцевого управління почала трансформуватися в інститут громадянського суспільства.

Досить важливим видом громадської діяльності купецтва була благодійність. З останньої третини ХІХ ст. поряд із індивідуальною значного розвитку набула корпоративна доброчинність купецтва, особливо це стосувалося соціального захисту малозабезпечених (у першу чергу представників свого стану) і освітньої галузі. За масштабами такої діяльності провідними купецькими корпораціями на українських землях були київська, харківська й одеська, діяльність яких нерідко виходила не тільки за станові та класові, але й регіональні межі. Внесок купців у розвиток економіки, громадського життя, добробуту й культури тогочасної України був досить вагомим і потребує подальших досліджень.

¹ Напр.: *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 (репринт. изд.). – Т.1. – Х., 1993. – 568 с.; Т.2. – Х., 1993. – 974 с.

² *Берлин П.* Русская буржуазия в прошлом и настоящем. – М., 1922. – 308 с.; *Гиндин И.Ф.* Русская буржуазия в период капитализма: Её развитие и особенности // История СССР. – 1963. – №2. – С.57–80; №3. – С.37–60; *Лаврычев В.Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861–1900. – М., 1974. – 252 с.; *Писарькова Л.Ф.* Социальный состав гласных накануне контрреформы 1892 года // История СССР. – 1989. – №6. – С.152–160; *Рындзюнский П.Г.* Утверждение капитализма в России: 1850–1880 гг. – М., 1978. – 295 с.; *Шепелев Л.Е.* Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: Проблемы торгово-промышленной политики. – Л., 1981. – 276 с.; *Боханов А.Н.* Торговые дома в России в конце XIX – начале XX века (численность, структура, состав владельцев) // История СССР. – 1990. – №4. – С.88–101; *Бровер Г.М.* Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. – Одеса, 1931. – Т.1. – 175 с.; *Несторенко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. – Ч.1 – К., 1959. – 495 с.; Ч.2. – К., 1962. – 580 с.; *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. – К., 1972. – 240 с. та ін.

³ *Гуржій І.О.* Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954. – 449 с.; *Його ж.* Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. // Укр. іст. журн. – 1959. – №5. – С.36–52; *Його ж.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 року). – К., 1962. – 205 с.; *Його ж.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. ХІХ ст. – К., 1968. – 189 с.; *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века: На материалах Украины. – Самара, 1992. – 191 с.; *Його ж.* Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // Укр. іст. журнал. – 1974. – №3. – С.36–43; *Його ж.* Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки ХІХ ст. – 1914 р.) // Там само. – 1994. – №6. – С.72–81.

⁴ *Боханов А.Н.* Российское купечество в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1985. – №4. – С.106–118; 1000 лет русского предпринимательства. Из истории купеческих родов: Сб. очерков и воспоминаний. – М., 1995. – 478 с.; Предпринимательство и предприниматели России от истоков до начала XX века: Сб. – М., 1997. – 343 с.; *Адаменко С.В.* Купечество в социально-культурном развитии России: исторический аспект // Духовно-культурные процессы в современной России: Сб. статей. – М., 1998. – С.119–131; *Мионов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Т.1. – СПб., 1999. – 548 с.; Т.2. – СПб., 1999. – 566 с.; История предпринимательства в России. XVI – начало XX вв.: В 2-х кн. – Кн.2: Вторая пол. XIX – нач. XX века / В.И.Бовыкин, М.Л.Гавлин, Л.М.Епифанова и др. – М., 1999. – 575 с.; *Улья-*

нова Г.Н. Благотворительность московских предпринимателей: 1860–1914. – М., 1999. – 512 с.; *Брянцев М.В.* Культура русского купечества: Воспитание и образование. – Брянск, 1999. – 201 с.; *Его же.* Религиозно-этические основы предпринимательства в России (XIX в.). – М., 2000. – 96 с.; *Левандовская А.А., Левандовский А.А.* “Тёмное царство”: купец-предприниматель и его литературные образы // Отечественная история. – 2002. – №1 – С.146–158 та ін.

⁵ *Гончаров Ю.М.* Купеческая семья второй половины XIX – начала XX вв.: По материалам компьютерной базы данных купеческих семей Западной Сибири. – М., 1999. – 240 с.; *Мешалкин П.Н.* Меценатство и благотворительность сибирских купцов-предпринимателей: вторая половина XIX – начало XX вв. – Красноярск, 1995. – 157 с.; *Беспалова Ю.М.* Ценностные ориентации предпринимательства России: На материалах западносибирского предпринимательства второй половины XIX – начала XX вв. – СПб., 1999. – 248 с.; *Скубневский В.А., Старцев А.В., Гончаров Ю.М.* Купечество Алтая второй половины XIX – начала XX вв. – Барнаул, 2001. – 240 с. та ін.

⁶ *Крутиков В.В.* Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга России // Из истории буржуазии в России. – Томск, 1982. – С.47–63; *Його ж.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 171 с.; *Лазанська Т.І.* Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – №2. – С.65–73; *Її ж.* Історія підприємництва в Україні: На матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. – К., 1999. – 281 с.; *Її ж.* Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. II. – К., 2001. – С.24–41; *Ігнат'єва Т.В.* Купецтво Правобережної України в кінці XVIII – першій половині XIX століття: соціально-етнічний аспект // Наук. праці Кам'янець-Подільського педагогічного ун-ту. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С.172–179.

⁷ *Гуржій О.І.* Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004. – 80 с.

⁸ *Беліков Ю.А.* Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2003. – 280 с.

⁹ *Коваленський В.В.* Меценаты Киева. – 2-е изд., доп. – К., 1998. – 528 с.; *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – 314 с.; *Шудрик І.О., Даниленко Л.А.* Династія Харитоненків. – Суми, 2003. – 192 с.; *Григорій Григор'євич Маразли:* меценат и коллекционер: Сб. ст. – Одесса, 1995. – 288 с. та ін.

¹⁰ *Пайнс Р.* Россия при старом режиме. – М., 1993. – С.274.

¹¹ *Посошков И.Т.* Книга о скудности и богатстве и другие сочинения / Ред. и коммент. Б.Б.Кафенгауза. – М., 1951. – С.17.

¹² Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр. 1-е. – Т.20. – №14275; №14327.

¹³ Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Российское законодательство X–XX веков: В 9-ти т. – Т.5. – М., 1987. – С.68–128.

¹⁴ Там же. – С.94.

¹⁵ *Рындзюнский П.Г.* Сословно-податная реформа 1775 г. и городское население // Общество и государство феодальной России. – М., 1975. – С.87.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.204. – Оп.5. – Спр.1530. – Арк.7.

¹⁷ ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т.29. – №22418.

¹⁸ *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – С.140.

¹⁹ ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т.39. – №30115; *Рындзюнский П.Г.* Гильдейская реформа Канкринна 1824 года // Исторические записки. – М., 1952. – Т.40. – С.111, 138.

²⁰ ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т.29. – №22418.

²¹ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.38. – №39118; Т.40. – №41779.

²² *Лаврычев В.Я.* Указ. соч. – С.66–67.

²³ ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. – Т.18. – №15601.

²⁴ *Шепелев Л.Е.* Указ. соч. – С.95.

²⁵ Свод законов Российской империи. – СПб., 1899. – Т.9: Законы о состояниях. – Ст.532.

²⁶ *Боханов А.Н.* Вопрос о подоходном налоге в России и крупная буржуазия (конец XIX – начало XX в.) // Исторические записки. – 1986. – Т.114. – С.278.

- ²⁷ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.34. – №34248.
- ²⁸ *Вольтке Г.* Купцы-евреи по русскому законодательству // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем – Т.9. – СПб., б.г. – Стб.919–920.
- ²⁹ *Боханов А.Н.* Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.). – С.31.
- ³⁰ ПСЗ РИ. – Собр. 1-е – Т.26. – №19347; №19554.
- ³¹ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.7. – №5286.
- ³² Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф.1343. – Оп.39. – Спр.5164. – Арк.13–13 зв.
- ³³ РДІА. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.208 зв.; Спр.49. – Арк.136 зв.
- ³⁴ *Рындзюнский П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. – М., 1958. – С.171.
- ³⁵ Свод законов Российской империи. – Т.9: Законы о состояниях. – Ст.551.
- ³⁶ *Боханов А.Н.* Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.). – С.61–63.
- ³⁷ *Шудрик І.О., Даниленко Л.А.* Вказ. праця. – С.185.
- ³⁸ *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. – С.45–46.
- ³⁹ *Яблочков М.* История дворянского сословия в России. – СПб., 1876. – С.657.
- ⁴⁰ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.31. – №31236.
- ⁴¹ РДІА. – Ф.1343. – Оп.30. – Спр.930. – Арк.27–28 зв.
- ⁴² Там же. – Ф.560. – Оп.38. – Спр.179. – Арк.21–22.
- ⁴³ *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні. – С.74.
- ⁴⁴ *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – С.143, 135–136.
- ⁴⁵ *Лазанська Т.І.* Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.). – С.26.
- ⁴⁶ *Бернштейн С.* Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – Одесса, 1881. – С.26; Одесса. 1794–1894. – Одесса, 1895. – С.188.
- ⁴⁷ *Скальковский К.* Воспоминания молодости: 1843–1869. – СПб., 1906. – С.19.
- ⁴⁸ *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – С.144.
- ⁴⁹ *Бровер І.М.* Вказ. праця. – С.82.
- ⁵⁰ *Боханов А.Н.* Российское купечество в конце XIX – начале XX века. – С.107.
- ⁵¹ Автор опрацював відповідні дані за такими джерелами: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т.8, 13, 16, 32, 33, 41, 46, 47, 48. – М., 1904.
- ⁵² *Рашин А.Г.* Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки. – М., 1956. – С.122.
- ⁵³ *Субботин А.П.* В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 г. – Вып.2. – СПб., 1890. – С.113.
- ⁵⁴ *Аксаков И.* Исследования о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – С.6.
- ⁵⁵ *Павлович В.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Екатеринославская губерния. – СПб., 1862. – С.260.
- ⁵⁶ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.9. – №7694-а.
- ⁵⁷ Там же. – Т.10. – №7931.
- ⁵⁸ Там же. – Т.16. – №15145.
- ⁵⁹ *Ковалинский В.* Указ. соч. – С.175.
- ⁶⁰ *Аксаков И.* Указ. соч. – С.55; *Багaley Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – Т.2. – С.131.
- ⁶¹ *Аксаков И.* Указ. соч. – С.6.
- ⁶² *Бровер І.М.* Вказ. праця. – С.86; Історія Одеси / Під ред. В.Н.Станка. – Одеса, 2002. – С.96.
- ⁶³ *Кругляк Б.А.* Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму. – С.40–41.
- ⁶⁴ *Боханов А.Н.* Торговые дома в России в конце XIX – начале XX в. – С.88–89.
- ⁶⁵ *Лазанська Т.І.* Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.). – С.30, 36, 37.
- ⁶⁶ *Беліков Ю.А.* Вказ. праця. – С.94–95.
- ⁶⁷ *Янсон Ю.* Из путевых заметок о свекловичном хозяйстве Малороссийских и Юго-Западных губерний (1867–1868 гг.) – СПб., 1869. – С.5.
- ⁶⁸ *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. – С.23–26, 29.
- ⁶⁹ *Крутіков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформенний період. – С.30, 31, 38.

- ⁷⁰ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні. – С.230, 231.
- ⁷¹ Бровер І.М. Вказ. праця. – С.116.
- ⁷² ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.37. – №37950.
- ⁷³ Багалеї Д.И., Миллер Д.П. Указ. соч. – Т.2. – С.265–266.
- ⁷⁴ Устав Харьковского Торгового банка. – Х., 1868. – С.1–2.
- ⁷⁵ Левандовская А.А., Левандовский А.А. “Тёмное царство”: Купец-предприниматель и его литературные образы. – С.157.
- ⁷⁶ РДІА. – Ф.571. – Оп.9. – Спр.805. – Арк.119–129.
- ⁷⁷ Марелл К.Б. Сахарные короли // Огонёк. – 1991. – №50. – С.23–25.
- ⁷⁸ Скальковский К. Указ. соч. – С.293.
- ⁷⁹ Табл. складено за: Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. Правительственная политика. – Л., 1984. – С.70.
- ⁸⁰ Писарькова Л.Ф. Социальный состав гласных накануне контрреформы 1892 года. – С.153–154.
- ⁸¹ Там же. – С.154.
- ⁸² Беліков Ю.А. Вказ. праця. – С.52.
- ⁸³ Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными указаниями / Сост. С.Г.Щегловитов. – СПб., 1892. – С.282.
- ⁸⁴ Свод законов Российской империи. – Т.9: Законы о состояниях. – Ст.590, 614. – С.119–120, 124.
- ⁸⁵ Там же. – Ст.595, 596. – С.120.
- ⁸⁶ Галайба В. Хроніка старого Києва. – К., 2003. – С.154.
- ⁸⁷ Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму. – С.42.
- ⁸⁸ Устав Киевской биржи. – К., 1881 – С.5, 10.
- ⁸⁹ Невзоров А. Русские биржи. – Юрьев, 1898. – Вып.1. – С.173.
- ⁹⁰ Напр.: Правила Харьковского коммерческого клуба. – Х., 1864. – 11 с.
- ⁹¹ Беліков Ю.А. Вказ. праця. – С.67–68.
- ⁹² Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 2005. – №4. – С.169.
- ⁹³ Ульянова Г.Н. Благотворительность московских предпринимателей: 1860–1914 гг. – С.249.
- ⁹⁴ Ковалинский В. Указ. соч. – С.223.
- ⁹⁵ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – С.107.
- ⁹⁶ Державний архів Харківської області. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.1461. – Арк.98–100.
- ⁹⁷ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – С.54–55; Скибицька Т. Харитоненки // Пам’ятки України. – 1992. – №2–3. – С.39–40, 117–118.
- ⁹⁸ Благотворительные учреждения М.П.Дегтерева и приют Е.И.Дегтеревой за десятилетие 1902–1912 г. – К., 1913. – С.6–8; Державний архів м. Києва. – Ф.163. – Оп.35. – Спр.12. – Арк.21.
- ⁹⁹ Болсуновський С.М. Катеринослав–Дніпропетровськ 225. Видатні особистості та обличчя міста. – Дніпропетровськ, 2001. – С.24.
- ¹⁰⁰ Разманова Н.А. Общественная инициатива торгово-промышленных кругов России и материальное обеспечение коммерческих училищ // Отечественная история. – 2004. – №2. – С.78.
- ¹⁰¹ Ніколаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 2005. – №1. – С.88–91.
- ¹⁰² Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (сер. XIX – поч. XX ст.). – К., 1998. – С.82.

The merchants in Ukraine in the XIX th century are examined in the article as a separate class with its own legal status, ethnic structure, class and professional structure organization, typical occupation. The sources of its formation, its role in economical and social life, its social and cultural activity are analyzed.